

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№62
(18947)

2017 чылдың
июнь 1
четверг

Хүннүн үнери — 03:53
Ажары — 21:03
Хүн дурту — 17:10

Садар өртээ хостуг 12+

гүнгү
дүрүлгөдө:

өрей
ЛЕКЧИЛЕР-
ШАҢНААН 2

7 чыл — Россияда
огия болгаш
ус хүрээлел
алалының чылы

ЫГ АГААРГА
КАН 3
ИНЕР БИС?

штайгы
дукчуга 4-5
раскаал

Шынның"
тазындан
аалар дизи

Июнь 1 — Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнү

ЧАПТАНЧЫГ ЧАШТАР ДЕЛЕГЕЙИ

ЧАШТАРЫҢАР ӨӨРҮП ЧОРЗУН

Часкы хүндүс даштын ойнаан
Чаштар үнүн дыңнап кагдым.
Сагыш-сеткил чырыш кынды,
Чарашсынып, чаптап ор мен.
Кыңгырт диген коңгулуур дег,
Кыйгы хөглүг чаңгыланды.
Дизиин часкан дуруяа дег,
Диңмит-дааштыг чаштар чир-шоң.
Чуртталганың чечектери —
Шулуңнашкан салгал ышкаш,
Өртемчейни ээлеп чурттаан
Өңгүр өзүм каяа турар!
Чассыг уян хензиг чаш дег,
Сагыжывыс таан омак!
Шырай-арны хүлүмзүрзэн
Чырык Бурган хөңнү чазык!
Алгы-кышкы, оюн-каткы
Аваларны өөртүп чорзун.
Анай-хаак дег чаштарывыс
Аалдың ыдык чечээ болзун.
Чаашкын соонда чөлээш тырткан
Чайлаг уну чурттаканчыг.
Чаштарыңар өөрүп чорзун,
Чараш чаңын солуванар!

Чаяна ЧЫКАЙ.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

2017 чылдың ийги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы
Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-
ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.
Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респуб-
ликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувус-
ту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Чагыдылга — 2017

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

Кажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

ЧАЙГЫ СПОРТЧУ
СЕЗОННУҢ
АЖЫДЫШКЫНЫ

Тываның Аныяктар херээ болгаш спорт яамызы чайгы спортчу сезон ажыдышкынын «Күш-ажылга болгаш камгалаага белен» деп Бүгү-российжи күш-культура-спортчу комплекстин чайгы фестивалы-биле демдеглээн.

Кадык мага-бодун, спортчу эге чедишкенин бадыткаан 2500 кижини фестиваль хаара туткан. Оларның 1795-и ГТО-нуң нормативтерин дужааган. Республиканың хоорай, суурларынга эрткелден спортчу хемчегге чүс-чүс кижилер киржип, ГТО-нуң нормативтерин күүседип, алдын хөрек демдектерин алган. Ылаңгыя Бии-Хем, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл кожууннарның спортчулары идепкейин көргүзүп, ниитизи-биле 263 ындыг демдектерни алган.

НОГААЖЫДЫЛГА
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ
РЕЙТИНГ

Республиканың шупту муниципалдыг тургузуглары Экология чылында долгандыр хүрээлелге кижиниң хоразын кызырар дээн хүлээлгени боттарынга ап, экологтук байдалды экижидер талазы-биле планын тургузуп, ону бадылаан.

Кызыл хоорай ногаажыдылга ажылдарына тергидээш, 1-ги черге үнген, 2-ги черде Кызыл кожуун, үшкүзүнде — Каа-Хем кожуун.

Бөгүн

ЭКОЛОГТУГ
ФЕСТИВАЛЬ

Бөгүн, Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнде, Тыва Республиканың Чазак Даргазының деткимчези-биле Кызыл хоорайга «Россияның уруглары бойдус камгалала дээш» уругларның 3-кү Бүгү-российжи фестивалы эгелээн.

Бүгү-российжи экологтук уруглар фестивалы — Россияда «ногаан» культураның үнелиг чүүлдерин болгаш үзел-туруштарын суртаалдаан өгбүле байырлалы. Фестиваль долгандыр хүрээлел хайгааралынга, ховар дириг амытанарны камгалаарына база экологтук культураны бедидеринге уругларның болгаш аныяктарның кичээнгеин хаара тудуп турар.

Даарта

АЧЫ-БУЯН КОНЦЕРТИ

Бо хүннерде Тываның төлөпиг оглу, бирги ужудукчу Чооду Кидиспейниң чырык адынга Кызылдың аэропорт чанынга тураскаалды тургузары-биле ачы-буян марафоннары, концерттер чер-черлерде болуп эртип турар. Июнь 4-те Шагаан-Арыг хоорайга база Хайыракан сумузунга хоочун артистеривис Демир-оол Кежиктиг, Титов Санчат, Олег Сарыглар, «Саяннар» ансамблиниң артистериниң киржилгези-биле ачы-буян концерти болур.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык суурдан бешки классчы Айыран Доңгак Бүгү-делегей чергелиг «Кады кылыыл!» деп уругларның экологтук плакаттар мөөрейиниң тиилекчизи болган.

«Кады кылыыл!» деп экологтук кичээл «Чаңгыс демниг Россия» партиязының «Россияның экологиязы» деп партийжи төлөвилелиниң ачызында эртен. Кичээлдин кол сорулгазы — аныяктарның патриотчу болгаш экологтук кижизидилгезин сайзыраңгайжыдары, Россия биле Тываның төөгүзүн, культуразын база бойдузун камгалаар ажылдарга уруглар каттыжышкынынарының хейниитичи ажылдарына деткимчени көргүзери, шкоачыларны бойдус камгалаар ажылдарга кириштирип, хаара тудары.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының тус чер салбырының секретары Виктория Ондар баштаан кежигүннер Кызыл-Мажалыкка келгеш, кожуун чагыргазының даргазы Альберт Сарыглар-биле Бүгү-делегей чергелиг мөөрейниң киржикчилерин шаңнап-мактаан. Оларга бешки классчылар Айыран

Мөөрейниң тиилекчилери шаңнал соо

Доңгак, Начын Монгуш, сески классчылар Азияна Монгуш, Менди Салчак база Шекпээр ортумаа школазының биология башкызы Надежда Монгуш хамааржыр.

Акцияның киржикчилеринге Күрүне Думазының депутаты Мergen Ооржак байыр чедирген.

Мөөрейниң Федералдыг чадзынга бистиң республикадан

10 өөредилге албан чедирген, 57 эколидер, 1799 школришкен.

Ай-кыс МС
Авторнуң тыртты

Хүннүн медээлери

САНИТАР ВЕРТОЛЕТ
УЖУДУП ЭГЕЛЭЭН

Эмнелге дериг-херекселдери-биле четчелеттинген санитар ужал чүүлдүң тускайжыттыгын вертолету май 26-да баштайгы ужудуушкунун кылган.

Ооң дугайында бодунуң блогунга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан. Ол вертолет-биле Барыын-Хемчик кожуундан аарыг кижини республика эмнелгезиниң чүрек-дамыр төвүнге эккелген, чүректин хоочураан аарыын эмнээр бедик технологтуг дуза чедирер арга кожуун эмчилеринде чок болган.

Бо болуушкунуң Тывага онза чугулазын республика Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн, чүге дээрге бисте он-он суурларны чедери берге деп санаар, а чурттаачылыг 13 суурже чер кыры-биле аргыжар арга чок.

Санитар ужал чүүлдүң хүлээлгезин бо үеге чедир душкан-на вертолет күүседип келген, ооң херээ чүгле аарыг кижилерни эккээри турган. Санитар ужал чүүлүн хөгжүдериниң талазы-биле федералдыг программаның ачызында Тыва медицинаның тускай дериг-херекселдери-биле дериттинген МИ-8-ти ажыглаар аргалыг апарган. Аар аарыг кижилерге эргежок дуза чедирер болгаш амы-тынын алыр талазы-биле ажылдар кылыр тускай дериг-херекселдер ол вертолеттун бортунда бар.

Ужудуп чоруур «дүрген дузаның» чарыгдалдарын федералдыг болгаш республика бюджеттериниң акша-хөреңгизи-биле дуглаар. 2017 чылда 129 млн. рубль көрдүнген, ол дээрге бирээзиниң-не ужудуушкуну 3 шак үргүлчүлээр 200 ужудуушкунга четчир. Мурнунда, кажан санитар ужал чүүлүн республика күсели-биле тудуп турда, бир чылда 15-20 ужудуушкун кылып турган.

Вертолетту чүгле Тываның девискээринге ажыглаар эвес, аар аарыг кижилерни кожа регионарның медицина төптеринге

чедирери база планнаттыгын. Ындыг дугуржуганы Красноярскиниң улуг-улуг эмнелгелери-биле кылган, Новосибирск областың медицина албан черлери-биле чугааны чорудуп турар.

Санитар ужал чүүлүн сайзырадыр арганы республика федералдыг программага дүүштүр чедип алган, ооң дугайында Россияның Президентизи Владимир Путин бодунуң Айыткалынга чугаалап турган. 2017 чылда ол программа РФ-тин 34 субъектилеринде күүсеттинип турар, оларның аразында Тыва база кирген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкиге мынчаар бижээн:

«Езулуг санитар ужал чүүлү бисте көстүп келди! Май 26-дан эгелеп республикага аар аараан кижилерге дуза чедирер, эргежок чугула медицина дериг-херекселдерлиг тускай вертолет ужудуп эгелээн. Баштайгы дузаны ол чедирген — Барыын-Хемчиктен хан базышкынынга соктурган кижини эккелди, ооң амы-тынын камгалап алыр дээш, чүрек-дамыр төвүнүн эмчилери демисежиң турар. Ындыг аарыг кижилерни чедирериниң дугайында бодал бистиң эмчилеривиске мурнунда турбаан, санитар ужал чүүлү дээрге кандыг-даа дерилге чок МИ-8 деп вертолет турган, аарыг кижини онча-менди чедирериниң магадылалы ынчан чок болгай. Амгы үеде ол «ужуп чоруур палата» аар аарыг кижилерни безин камгалап алыр аргалыг. Вертолет республика болгаш федералдыг бюджеттериниң субсидияларының дузазы-биле ужудар, ону чылда 200 ужудуушкунга санаан, ол дээрге барык хүннүн чыгыы ажылдаары-дыр. Эки херектин эгезидир, чаңгыс чер-чурттугларым!»

ЧАСКЫ ТАРЫЛГА
ДООЗУЛГАН

Часкы тараа культураларының тарылгазын Тывага барык 90 хуу күүсеткен.

Часкы тарылганың чоруп тура дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга Чазак Даргазының ажыл-агыйны башкарып турар ораа Байбек Монгуш дыңнаткан. Алды ко Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөлганы бүрүн дооскан.

Бо чылдың дүжүдүнүн 53 хуу гаттыг черлерге чашкан. Чаа-Хөл болгаш Барыын-Хемчик кожууннар эрги суга системаларын септеп кылып алгаш, туг шөлдерни улгаттырар аргалыг Бии-Хем болгаш Кызыл кожуунна тарылганы эртежиң чоруткан черлел тараа баш тыртып үнүп орат, ол эки дүжүт алырының магадылалы боттарына чедирген. Тараа-биле чергелештир мал чедирер культураларының тарылгазы чоруп тура, Аңаа шөлдериниң 70 ажыг хуузуң тараа, ол ышкаш картофель болгаш тарылгазы база кидин түлүк. Май 2-ден медээзи-биле алырга, мал чедирер культуралары тарырының планын 3 күүсеткен, картофель — 80,3 хуу, культуралары 75 хуу четкен.

Часкы хову ажылдарынче көдээ ажыл-агыйның 379 техниказын хаара тутурунда 785 кижиге ажылдап турар. А байдустун байдалы-биле холбашты дириг болур чорукту кызырары-биле, ажыл-агый яамызы тарылга шөлдер камгаладылганын бо чылын бир дооскан.

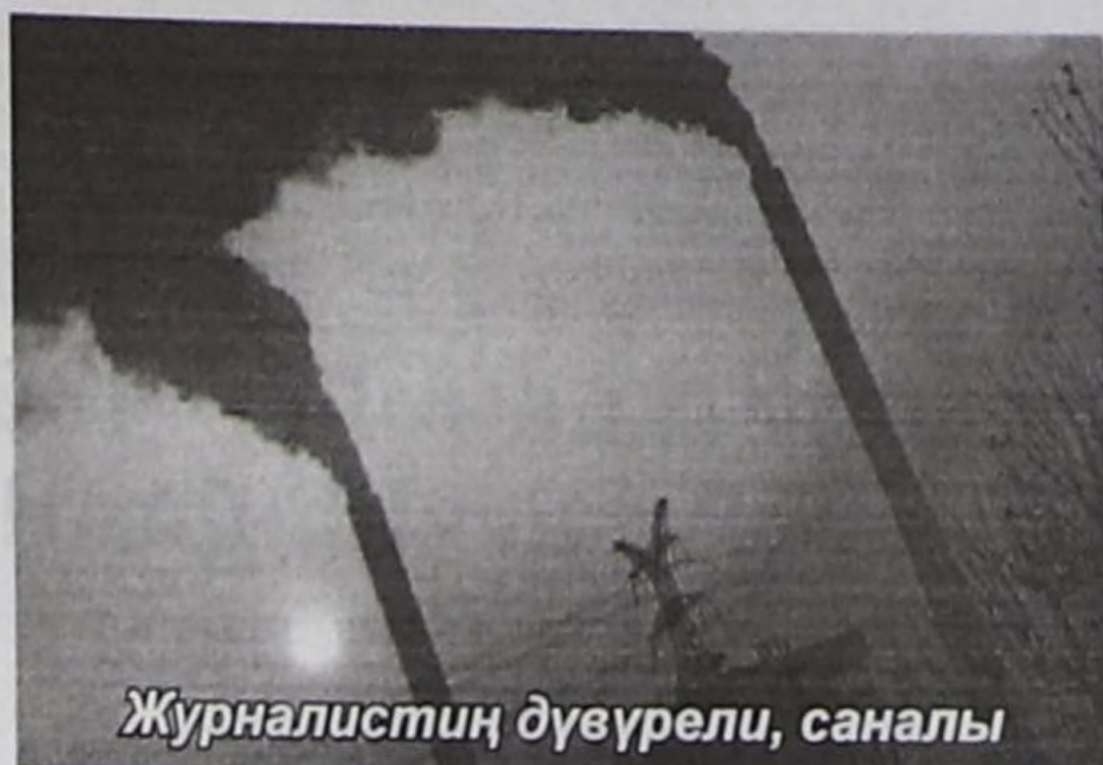
Күрүне деткимчезин чогуур үзүм көргүскенинден көдээ ажыл-иш мурнунда чогумчалыг болган. Чижээ, 146 агый 9,4 млн. рубль дуза алган, мерлерге үрезин садып алыр кылыр 37,6 млн. рубльди берген. Тараа естүрүр ажыл-агыйларның үрезин садып алганының чарыгдалдарын дуглап биле 4,8 млн. рубльди тускайлап Онзагай үрезин-биле ажылдап турар ажыл-агыйларга 2,3 млн. рубль дуза чедирген.

«Часкы хүн чылды чөмгөрер» деп болгай. Бедик дүжүттү күзүн ажаап дээш күженишкениң ажылдаары геттинер.

Баш удур санааны-биле алырга, 2017 чылда көдээниң ишчилери 8,2 муң тонна тарааны, 29 муң тонна картофельди, 1 муң тонна ногааны ажаап алыр ужурун дооскан. ТР-ниң албан езуу сайтызын

2017 чыл — Россияда экология болгаш бойдус хүрээлел камгалалының чылы

• Чидиг айтырыг

АРЫГ АГААРГА КАЖАН
ЧЕДИНЕР БИС?

Журналисттин дүвүрели, саналы

Кайгамчык чай, чылыг чай бодунуң эргезинче кирип, чы-
аас хуннер сагыш-сеткилди өөртүп эгелзэн. Тываның
чылыгыр-ла, ыш чок арыг агаарга, аас-кежик болуп,
ай деп чединип турарлар. Чазс соонда мырыңай аяныг:
кислород-биле дола бээр. Чайын черле онза-ла, ону ма-
даткаш чоор, канчаарга-даа магалыг чай дүшкен. Кызылдың
ханаландыр туруптар кара ыжы кезек када уттундурар.
чайын шанааң септе, кыжын тергең септе деп мерген угаан-
ыг домак бар. Ынчангаш Кызылдың ырма сынчыг ыжының
тайында чазак-чагыргаларның уттур эргези чок. Бо чылды
Россияда артында-ла экология чылы кылдыр чарлаан болгай.

Маңаа баштай «ыш» биле
а деп билишкinnerни
арадып көрээли. Ыш деп-
е, кижиниң караанга дээрже
дүүштелген көк ыш чурут-
ар. Хөө — чандаң, хоолой,
а иштинде, ооң ханазында
аштыр чыгылы берген кара
Ажы-биле чугаалаарга,
ыччылар арыг көк ыш эвес,
а хөө тынып турар, орустап
«смог» дээр чүве-дир. Улуг
устриялдыг хоорайларда
бар, ылаңгыя даштыкылар
ыгхирлиг агаар турда, аксы-
нуңга ылап-ла маска кедип
р. А бистиң тыва чонувус,
ыгья ажы-төл аксын ажыдып
н халчыл чоруур, маска ке-
н билер эвес. Мен бо «Шын»
н редакциязынга ажылдап
еш, 2014 чылдың ноябрь
«Аптекадан маска садып
бе?» деп эгелиг материал
аткан мен. Ында мындыг
улар бар: «Кызылдың турар
онгар ишти дээрзин билер
ынчангаш ылаңгыя хат чок
ег кышкы үеде хоорайны
п көөрге, ышка чагактан-
бүредипкен, улуг халып
нде дег, борбак кара апар-
рар».

хөө кара ышка немей
машиналарның ыш-бузу,
доозун каттышкаш, агаар-
атмосфераны) кедергей-ле
дип турар. Ынчангаш тынып
р агаарывыстың кадыкка
зы та кайы хире, кым ону
илеп, тодараткан боор. Ооң
авында аар металлдар: кор-
н, ртуть (мөңгүн суу), кад-
мышьяк, никель, кобальт,
анец, демир илереттин-
Ол химиктиг элементилер
иң тыныш органнарывыс
ыштыр организмче кирип,
ораннап турар болбайн аан.
-ле Кызылда хөй-ле улус
штаан (астма), чөдүрген-

каккырган чоруурул? Тыныш ор-
ганның янзы-бүрү аарыгларга
туттурганының уржуу ол. Оон
аңгыда өкпе аарының бир чыл-
дагааны мында чадапчок.

Хөө кара ыштың кирбес чери
чок: соңга-хаалганы пластик-би-
ле так дуглап-даа алырывыска,
бажың иштинде чүү бар болдур,
дөгере үстелчек кара болур.
Чырык өңүг көжегелерни чеже-
даа чуурга, кандыг-даа порошок
аңаа дынымас, кара-куу артар.
Чүгле үндүр октаар. Хөрзэвис
ишти база шак-ла ындыг кара
ыйнаан. А кара хөө Кызылда
дам бар-ла чыдар. Бир кезээ
үнүп кээримге, каш метр черден
кайт бажыңнар көзүлбес чыгыы
турар чорду. Смог (бо сөс 1980
чылдың Орус-тыва словарында
безин чок) шуут-ла ханаландыр
туруп алган. Езулуг-ла экологтук
айыыл кырында кээп турар бис.
Ам черле канчаарыл? Бо хевээр-
ле хөө тынып, өкпе-хөректи аңаа
алзып чоруур бе?

Смог дугайында чазак-чагыр-
га черлери, эртемденнер моон
мурнунда хөй янзы чугааларны
чорудуп турган. Хоорайга хуу
бажыңнар тударын хоруурунче
чүткээ-даа болза, ол оралда-
жыышкындан чүү-даа үнмээн.
Улус херимнериниң иштинде
борбак бажыңнарны хостуг
метр санында тутпушаан. Ко-
жууннарда ада-иезин, дөргүл-
төрелин эккеп ап, «временка»
бажыңнарда олуртуп туруп бер-
ген. Чүгле ол эвес, улус өзе бер-
ген ажы-төлүңге бажыңнарын
хостап бергеш, боттары времен-
каларже кирип турар. Кызылда
кайт бажыңнар эвээш туттунуп
турар, чурттаар оран-сава че-
дишпес. Кожууннарда ыштыг
Кызылче чүткүүшкүн кедереп-
ле турар. Ооң ужуң улус черде
хуу бажыңнар туткаш турупкан.
А хоорай долгандыр дача хө-

вирлиг черлер ам бүдүн-бүдүн
улуг суурлар апарган. Шуптузу
ыш-хөөнү агаарже тонна-тонна-
зы-биле үндүр бүлгүртүшкөөн.

Арыглал дерилгези ЧЭТ-
те барын бар. Ынчалза-даа
ол ыш хора чок деп кым-даа
шынзыдып шыдавас. Хоорай-
ны хөөлендирип турар черлер:
ЧЭТ, 57 котельная, 8 муң ажыг
хуу бажың. Хуу бажыңнар 48
муң тонна хөмүр одап кыш-
таар. Бо саннар 2014 чылдың
көргүзүлгери. Мэрия ооң соонда
санаашкын кылганын билер ча-
дап кагдым. Бодаарымга чүгле
бүрүткелче кирген бажыңнарны
санга ап турарлар. А бүрүткел
чок чеже временка ийи чыл
иштинде туттунганы? Боттары
котельнаялыг бүдүрүлгелерниң
чүгле 25 хуузу арыглал дерил-
гезин тургузуп алганы илерзэн.
Бо талазы-биле хайгааралды
республиканың Бойдус курла-
вырлар яамызы чорудуп турар.
Чеже-даа хынап, хайгаараарга,
ыш, хөө бисти албыктырбы-
шаан.

Тывада чылыдылга чүгле
хөмүр-даш күжү-биле болганда,
хөөден бо чоокта адырлыры
берге. Ам канчаарыл? Бүдүрүлгө
черлериниң котельнаяларын
газ-биле одаарынче шилчидер
бе? Эккээр газ биле хөмүр
өртээниң ылгалын фильтр-

лер безин салып шыдавас
бүдүрүлгелер ууп-даа шыдавас.
Хуу бажыңнарның чандаң хоо-
лайларынга арыглал херексели
азы шүүрлер (фильтр) салыр
арга бар бе? Шүүрлер кылыр
бүдүрүлгө черин кым тургуза-
рыл? Бо-даа хөйде чадаарда
мээң фантазиям ыйнаан... Ын-
дыг амыр чүве кайда боор.

Тывада ышкаш дошкун соок-
тук черге хөмүрден өске чылы-
дылга аймаа тывылбас. Бал-
лонда суугаткан газдың өртээ
улуг, электрикүжүчедишпес, со-
лярка-биле одаары берге, өртээ
улуг, чыдыг... Хоолайлар (маги-
страль) дамчыштыр кээр газ чок
болганда, оон өске одаар чүүл
чок. Ындыг болганда хөмүрже-ле
көрнүр бис, ол бистиң алдындан
артык байлаавыс. Ынчангаш
бирги чергениң кол айтыры —
хөмүрнүң кандыг шынарлыгы. Эки
кывар, арыг, шынарлыг, бедик
сорттук хөмүр-даш база хоюг,
кыппас, сай-довурактыг хөмүр
дугайында хомудалдарны эрт-
кен кыжын «Шын» солунга база
бижип турган мен. Орта кыппас,
ышталып чыдып алыр хөмүрден
хөй хөө тыптыр, оон хөй кара
ыш агаарже дүндүүштелип үнер
болгай.

Бир кезекте хөмүрнү бри-
кеттеп кылыр бис дижип турду.
Шынап-ла, хоюг хөмүрнү брикет-

теп азы борбактап алыр болза,
ооң кывары эки, ыжы эвээш,
печка иштинге-ле чалбыышта-
лып хып каар. Ынчалза-даа ол
саналдың бүдери та кандыг. Вир
нарын айтырыг — брикет кылыр
болза, ооң өртөк-үнези кайы хире
апаарыл? Хөмүр өртээ безин
талыя берген болгай. Дөмей-ле
брикет кылып турар черлерниң
дүржүлгезин өөренип көрүп,
өртөк-үнезин арыг хөмүрден
аартатпайн, брикет бүдүрүлгезин
тургузары күзөнчиг.

Кызылдың смог хөөзүн чай-
гы үеде утупкаш, чазак-чагыр-
галарның даамайлань олурар
харыччок. Харын-даа чылыгы үени
ажыглап, Кызылдың агаарын
экижидер дээштиг хемчеглерни
алыр, эки шынарлыг хөмүр-биле
чонну хандыраарының айтыры-
ын шийтпирлээри чугула. Хоюг
хөмүрнү брикеттээр аргазын
тывары күзөнчиг.

Амгы үеде брикет кылыр
технология база сайзырай
берген чүве-дир. Хоюг хөмүрнү
ортумак-даа, бичии-даа кыл-
дыр борбактап ап болур. Ын-
чангаш Кызылдың кара хөөзүн
чүгээртедирде, брикет кылы-
рын чедип алыр, чонну эки
кывар, хөй кара хөө үндүрбес,
печка иштинге-ле чалбыыш-
талып хып калыр бедик шы-
нарлыг хөмүр-биле хандыраар.
Оон өске арга чок. Херимнер
иштинде эңдере хөй туттунуп
турар бажыңнарны бузар эвес,
ам канчаптар деп? Хоорайның
төвү безин черде бажыңнардан
бүткен, соңгаартан келген аал-
чылар Кызылды «улуг суур»
кылдыр көөр болгай. Боттары-
выс-даа көрүп тур бис: суурдан
дээрэдээр хире эвес. Чурттаа-
рынга эптиг хоорай болзун дээш
(мэрия ындыг аттыг мөөрейни
чарлаан) Тываның Чазаа,
Кызылдың мэриязы кара хөөнүң
айтырыын соңгаарлатпайн ши-
итпирлеп, келир кышка амдан
эгелеп белеткенери тоң чугула.

Надежда ЭРГЕП.

Умагалап, камгалап көрзүвүссө?

ААЖОК ЧАРАШ АМЫТАННАР

Тайга-таңдыларывысты
астап, оъттап, дешкиле-
п, кадыр кашпал, чалым-
яларга тура дүшпес, ил-
ч чокка маңнажып чоруур
хар-кошкарларның, те,
маларның сөөлгү үеде
вартап, чидип, харын-даа
тип төнериниң кырында
лени хомуданчыг-дыр.
лээди чорааш Ак-Хаяга хой,
кадарып чорумда, шокар-
р, калдар-калдар өшкүлөр
-биле холужуп, катчы бер-
кезек-кезек өшкүлөр-биле
ежи каап, оон оъттай-даа
лер. Элзэн болганда чалым
ар кырлай маңнажы-даа
лер. Оон оларны хоюм-биле
дозуп, хавыраарымга, туру-
а-даа тура дүшпейн, дезип
бардылар.

алга чанып келгеш, ол ду-
н ачамга чугаалаарымга:
ай таңдывысты, тайга,
арывысты, оранывысты

каастап, кижилерге-даа, бүгү
дириг амытаннарда-даа хи-
линчээ, кем-даа чок, анаа-ла
амыр-тайбың, боттарының уун-
да өзүп, төрүп, чурттап чоруур
те, чуңма деп амытаннар-дыр.
Хөөкүйлерни өлүрүп, аңнап-
меңнеп, боолап, даялап, узут-
кап, чок кылып болбас, оylum.
Шар-шаанда-ла аал-кодан, мал-
магандан астыгып, арай оспа-
сырааш, черликсий бергилзэн
хой, өшкүлөр-дир ийин. Ол хө-
вээр тайга-таңдыларга өзүп,
көвүдзэн хөөкүйлер-дир. Барык-
ла аң-мең ышкаш дезиг, кортук,
хоюган апарганнар.

Архар-кошкар, те, чуңмалар
кедергей кадыр кашпал, хая-
даштыг черлерге, куйларга
турумчуп чурттаарлар. Олар
ирбиш, кокай болгаш өске-даа
айыылдыг амытаннарда се-
зиктиг болгаш оларга белең-не
алыспастар. Эң ылаңгыя чаш
төлүн эзир дээр ышкаш куштар-

дан аажок камгалаарлар.

Кажан тывалар те, чуңманың
ханын хереглей бергенде, олар-
ны өйлей боолап азы даялап,
дузактап алырлар. Чуңма ханы
өт, ижин, баар, халыыдаан аарыг-
ларга дыка дээштиг, дузалыг.
Архар-кошкарларның тергийн
улуг мыйыстары кедергей үнелиг
болдур ийин. Ниитизи-биле
алырга, оларның ханы, эди-
даа эм-дом болур, кежи хөлчөк
үнелиг. Олар кандыг-даа чылыг
кажаа-хораадан артык, ыжык, чы-
лыг куйларга хонуп-дүжүп чоруур
болгаш кончуг эки дээр эм оъттар-
ны чиирлер. Ынчангаш оларның
ханы эм-таң болур. Амыр-тайбың
тайга-таңдыларывысты, оран
чуртувусту каастап, шимеп чо-
руур ол хөөкүйлерни кээргеп,
кам-хайыра чок узуткап болбас
чоор, оylum» — деп, ачам угаа-
дып чугаалады.

Ол дириг амытаннарны карак
огу дег камгалап, кара баарым

саргып кээргээр апарган мен.
Чоокта чаа бир хам кижиниң
дүңгүрүнүң эткирин магада-
дым. Дүңгүрнү чогуң чүнүң
кежинден кылганын сонугаргап
айтыраарымга, те кезинден кыл-
ган болду. Көрсө силер бе, ол
хире ажыктыг амытаннар-дыр.
Ол ышкаш кедергей суксап, ха-
лыыдаар, ишти-хыры хевеер
аарыг кижиде кадырып каан чуңма
ханын ишкештиң чүгээртээнин
көргөн мен. Кедергей улуг тениң
мыйыстарын ында-мында му-
зейлерде ийикпе азы бажың-
балгатта чараштыр дозулап
будааш, идик-хеп, янзы-бүрү
херекселдер азары-биле делгеп
алган тургулаарын көөр ийик
бис чоп.

Сөөлгү үеде бо амытаннарның
ховартап бар чыдары хомудан-
чыг, харааданчыг болбастың
аргазы чок. Каш чыл бурун-
гаар Чаа-Хөлдүн Ажыг-Суг (Үүр-
Сайыр) аржаанынга чорааш,
оон ындыг-ла кончуг ырак эвес
черге агаарлап чорааш, 2-3

хире чуңманы боолап каапкан,
эът-кежи чыдый берген, ымыраа,
сээк үглей берген, чыдып, куртуу
берген чытканын көргөш, дыка-
ла хараадаан мен. Бойдуска кан-
дыг кончуг хумага, кам-хайыра
чок кижилер чоруур боор чоор.

Черле ынчаш бүгү чүвени
сайгарып-даа, угаап-даа би-
лир хиревисте-ле шак мын-
дыг чөгенчиг байдалывысты
көргүзе бээр-дир бис. Харын-даа
мырыңай бойдустуң камгала-
дыг девискээрлериниң аң-мең
талазы-биле ажылдакчылары
безин те, чуңманы камгалаар,
карактаар, оларны өстүрүп,
көвүдөдир туржук ирбиш, кокай
дээр ышкаш араатаннарның че-
мижи кылдыр көрүп турары кара
кайгамчыктыг.

Төрзэн черивистиң аал-кодан
мал-маганынга төрөлдөшкөк бо
аажок чараш, эстип төнеринге
келген дириг амытаннарны ха-
йырап көрзүвүссө кандыгыл?

Бораш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң бирги пленарлыг хуралының 25 чылдаанынга тураскааткан байырлыг хурал ТР-ниң Дээди Судунга май 26-да эрткен. Аңаа ТР-ниң Дээди Конституция, Арбитраж судтарының, Юстиция яамызының, Суд департаментизиниң эргелелиниң төлээлери киришкен.

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң даргазы Валерий Ондар сөс ап, хуралды ажитты. – Бо байырлалдың төөгүзү ыраккы 1989 чылдарда, “СССР-ге шииткекчилерниң эрге-байдалының дугайында” Хоойлуну хүлээп алганындан эгелээн. Хоойлунуң 14 дугаар чүүлүн езугаар Совет Эвилелиниң болгаш республикаларның субъектилериниң шииткекчилери чылдың-на конференцияга киржир турган.

1991 чылда РФ-тиң Дээди Судунуң даргазы Вячеслав Лебедевтиң эгелекчи саналы-биле Бүгү-российжи I шииткекчилер съездизи болган. Ол ынчан октябрь 17-18 хуннеринде РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Чөвүлелдин бирги тургузуун 1991-1993 чылдарда хөвирлээн. РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң бирги тургузуунче Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайның улусчу судунуң шииткекчизи Марина Доржу соңгуттурган.

Бүгү-российжи I шииткекчилер съездизиниң делегаттары: Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң шииткекчизи Хамид Файзуллин, Каа-Хемниң улусчу район судунуң даргазы Надежда Лещинская, Бии-Хемниң улусчу район судунуң даргазы Рита Чакар, Таңды судунуң шииткекчизи Алексей Салчак.

1992 чылдың мартта Москвага РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң бирги пленарлыг хуралының Президиумунга 9 кижини соңгаан. Бирги даргазы – Гарольд Карцев. Шииткекчилер суд системазының реформаының чедишкенин болуру оларның холунда дээрзин билип эгелээн.

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң аңгы-аңгы чылдарда даргаларына, кижигүннеринге суд системазының ажилдакчыларының эрге-ажыын камгалап, идепкейлиг ажилдап турганыңар дээш, өөрүп четтиргенивисти илердип турбис – деп, байырлалдың төөгүзүн таныштырган соонда, В.Ондар шаңналдарны тывысты.

РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң “Шүүгүге бараан болганы дээш” деп хөрек демдээн ТР-ниң Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының суд составының даргазы Анна Ондарга тывысты. ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң Хүндүлел бижиктеринге Кызылдың район судунуң шииткекчизи Валентина Лопсан, Мөңгүн-Тайганың район судунуң шииткекчизи Розалия Соян, Кызылдың хоорай судунуң шииткекчизи Николай Иргит, ТР-ниң Дээди Судунуң шииткекчилери Аймир Канзай, Радмира Сендаш, Оюмаа Аракчаа, Светлана Железнякова, Эдуард Орешков, ТКУ-нуң юридиктиг факультетиниң башкызы Азияна Монгуш олар үре-түнелдиг ажылы дээш төлөптүг болган.

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң Өөрүп четтиришкенин бижиктерин район, хоорай судтарының коллективтеринге, шииткекчилеринге, хоочун-

нарынга, ТКУ-нуң юридиктиг факультетиниң студентилеринге тывыскан.

Тывадан РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң кижигүнүгө соңгуткан баштайгыларның бирээзи Марина Доржу республикага суд системазы канчаар ажилдап турганының дугайында мынчаар сактып чугаалады: “1990 чылдарда Тываның бирги Үндезин хоойлузун бижип турар үеде ооң төлөвилелинге шииткекчилерни томуйлаар азы ажылындан хостаар эргени тус-черниң эрге-чагырга органнарын-

эгелээн бис. “Вестник правосудия” деп сеткүүлүвүс чылда 2 катап үнүп турар. Шииткекчилер чөвүлелинден аңгыда квалификастыг коллегия база бар. Кордакчылар шииткекчи эрге-дужаалды чедип алырда, соңгуттурарының мурнунда шылгалда дужаар. А шииткекчи эрге-дужаалга ажилдап шыдаар деп шиитпирни квалификастыг коллегия, а томуйлаарын чурттуң Президентизи шиитпирлээр. Бир эвес шииткекчи суд шиитпирин хүлээп алырда, кандыг-бир частыргыны кылган

дев, юстиция сайыды Николай Федоров киришкенин сактып тур мен. 1990 чылдарда чуртка кем-херек үүлгедиишкенинениң саны 4 млн. ажып турганын Вячеслав Лебедев ол ынчан демдеглээн. 1970 чылдар-биле деңнээр, 4 катап өскөн. Чаа кеземче херэзний кодекзин хүлээп алганы-биле кем-херек үүлгедиишкенинениң саны кызырлып эгелээн. Шииткекчилерниң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр алыр болза, оларның соңгазының шилдерин бузуп, соңгазынче боолап, кы-

Кижиге болгаш хоойлу

ШИИТКЕКЧИЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ 25 ЧЫЛДААН

• Репортаж

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң даргазы Валерий Ондар “Шүүгүге бараан болганы дээш” деп хөрек демдээн ТР-ниң Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының суд составының даргазы Анна Ондарга тывыскан.

ТР-ниң Дээди Хуралының шииткекчизи Любовь Дамдын республикага “Чылдың шииткекчизи” деп атка төлөптүг болган.

га берип каан турган. Ол үеде бис аңаа чөпшээрешпейн, парламентага айтыргыны көдүрүп тургаш, шииткекчилерниң хамаарышпас чоруун чедип алган бис”.

РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң 2012-2016 чылдарда кижигүнү, ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң 2008-2012 чылдарда даргазы Алекмаа Салчак:

– РФ-тиң Дээди Суду, Юстиция яамызы, Арбитраж суду 25 чыл бурунгаар Шииткекчилер чөвүлелин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Бо хүн чөвүлелдин бирги пленарлыг хуралына тураскааткан байырлыг хуралды эрттирип турарымыс бо. ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлели – хөй-ниити организация. Россияда-даа, регионнарда-даа Шииткекчилерниң чөвүлелдери колдуунда-ла комиссия аайы-биле ажилдап турар.

Тывада Шииткекчилер чөвүлели 1993 чылда тургустунган. Бо чылдар дургузунда бүдүн чуртта дыка хөй өскерлишкенин болган. Ооң-биле чергелештир суд системазы, хоойлу-дүрүмнер база өскерилген. 2000 чылдан эгелеп Дээди судтуң амгы оран-савазының тудуун эгелээш, 2010 чылда көжүп кирген бис. Оон аңгыда шииткекчилерниң дузалакчыларының акша-шалыңын өстүрүп, бажың-балгат хандырылганын чедип алган бис.

Суд системазының ажил-чорудулганының дугайында солун, сеткүүлү база үндүрүп

азы чурум үрзэн дээн чижектиг айтырыгларны чөвүлел сайгарып, шиитпирни үндүрер. А квалификастыг коллегия шииткекчини эрге-дужаалындан хостап болур эргелиг. Кижиниң салым-чолун шиитпирлээр – дыка улуг харыска болгай – деп, ол чугаалады.

Чаа Россияның эрткен төөгүзүндө, 1990 чылдарның төнчүзүндө суд системазы белең эвес үелерни эрткен. Шииткекчилерниң хоойлуда көрдүнгөн эрге-ажыы камгалаттынмаан, материал-техниктиг хандырылганы кошок, оран-савазы тар, кызы, кадрлар чедишпес турган.

РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелиниң 2000-2004 чылдарда кижигүнү, халажылгада шииткекчи Юрий Стал-оолдун бүгү-российжи I шииткекчилер съездизиниң дугайында сактышыны мындыг:

“СССР-ге үезинде Тывага шииткекчилер эргижирзэн тар оран-савага ажилдап, шалыңы ИХЯ ажилдакчыларындан, прокуратура истекчилеринден безин эвээш турган. 2013 чылдың төнчүзүндө чурттуң Президентизи Владимир Путиниң саналы-биле шииткекчилерниң шалыңын элээн өстүргенин билир бис.

Бүгү-российжи I шииткекчилер съездизинге ынчангы Президент Борис Ельцин, Дээди Судунуң даргазы Вячеслав Лебе-

жаныр таварылгалар турган. 1985-1986 чылдарда ТР-ниң Дээди Судунга 5 шииткекчи хамааты кеземче херектерин көрүп турган. Бо хүнде аргадуржулгалыг шииткекчилерниң саны республикада көвүдээни өөрүнчүг-дүр”.

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелиниң 2002-2004 чылдарда даргазы Хээлиг Тулуштуң билдиги удуртулганы-биле тергиин ажылдыг шииткекчилерге, хоочуннарга “ТР-ниң алдарлыг юризи” деп ат тыпсырын, массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары-биле сырый харылзаалыг болурун, судтуң аяк-чарлыг чоруун чедип алган.

ТР-ниң Шииткекчилер чөвүлелин 2004-2006, 2006-2008 чылдарда удуртуп турган амгы юстиция сайыды Анна Абрамова, ТР-ниң Конституция судунуң даргазы Аяс Саая, ТР-ниң Арбитраж судунуң даргазы Владимир Ажи, ТР-ниң Суд департаментизиниң эргелелиниң начальниги Андрей Чернявский болгаш өскелердаа чөвүлелдин чаа составына чедишкенин ажилдаарын күззэннер.

ТР-ниң Дээди Судунуң фойезинге Шииткекчилер каттыгышынының аңгы-аңгы чылдарда удуртукчуларының фото-чуруктарын, төөгүлүг доктаал-саавырын, солун, сеткүүлдерин делгээн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның эң байгы ужудукчузу Чооду диспейни амгы үе аныяктарының араз билир кижиге ховар-ла. Ону ооң үежилери, эш база дөргүл-төрели б сактыр. Чооду Киди ышкаш бирги кижиге адын мөңгедидери бил амгы үениң салгалы ыдык хүлээлгези, олби төөгүвүс деп чүүлү, уjurлуг бис. Ооң д намдарын төөгүүр б мындыг.

Чооду Дагба оглу Киди Тес-Хем кожуунуң Бурга деп черге (Теректиг-Хем) өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Т сурагы аңчыларының би зи чораан адазы Дагба чогу-на шала ады Шай Иези Комбуяң уран, ус-ш дыл-домаа сайзыраңгай ынгыр, оюн-баштак, ч сооттуг онзагай кижиге чор Анчы Шайлаарның өг-бү чеже-даа эт-хөреңги тал биле таары болза, эш талазы-биле ол кандыг байдан артык арын-нүү улус чораан. Ооң өөндө кыш чок оон-моон келген жилер үзүлбес. Оларның зында орус, тыва, хакас, байлар-даа, данчаатылар бар болгулаар. Чүге да Шайлаарның өөнге дин, жинден баштаан, ады торгу хини, ай, бес, тоорук ойттар дээш чүү-даа турар.

1908 чылдың күскээр чынында Шайлаарның өөнге дугаар оол уруг төрүттүг Ооң адын Кидиспей деп ада нар. Ону ынчаар адаан ух Комбуяң айы-хүнү үнүп кел хирезинде анаа куруг ол шыдавас чаңчылы-биле, бай кижиниң хоюнун дүгүн чып, кидизин кылчып тур эди аарааш, ол-ла кидис ган черге божупкан. Ынчан чаа төрүттүнгөн чаш кижиге кидис салган өөрү ол дораан Кидиспей деп адап кааннар.

Хөй акы-дуңмаларының азындан Кидиспей төлөптү сагынгыр, томаанныг, ажыл кезээзи-биле ылгалып турган. Ол улуг акыларын безин орандыр чугаалап, томаартып чөптүг сеткилдиг оол болган. Ышкаш өөрзүрек, төрөлзүр кижиге бүрүзүнге сагыш чову дузалажыксаар.

Кидиспейниң сактык кыннары-биле алырга, ол чындан-на кадыг-бергеге өскелген. Ол элээди үезинден бай улустуң хоюн кадарып, чыгызын хавырып, ыяжын ыяшты берип, аалдар кезип, айбыл дып өскөн. Черле угаан-сарыны дыг болгаш, бодунуң күжү-биле номчуп, бижи база орустап чугаалап өөренип алган. Ол биле аңаа алызы барып кончук херетиг болган. Чижээлээр, Тыва арвэз тургустунарга, аны оолду Тес-Хем кожуунуң Шумак сумузуңуң үүр даргазы соңгуп каан. Ийи чыл эрткенде ол ТАР-ның шериниң дайыны чызы апарган. Ооң кызымаа эскерип кааш, удуртур-башта чер ону Оренбургтуң В. Чкалов аттыг ухар чүүл училищезинге

жудукчуга тураскаал тургузарынга

ОГЛУН МӨҢГЕЖИДИП

едип чорудупкан. Шак ын-
Кидиспей Дагбаевич ужу-
апарган.

Эрткен вектин 30 чылдары-
эгезинде Тывага ужал хеме
ында чугаа ылгын тараан.
ык улус кайгамчык тоол-
чугаага бүзүрөвейн турган.
чылдың июнь 29-та «Шын»
наадым байырлалын
иринин планында «июль
9 шакта аэропланнун
жугулу ужудушкуну болур»
чарлаан. Дүш-дүп бе? Ол
аз дол-дораан бир аалдан
аалче, үшкүзүнче дээш
ын дамчып чорупкан. Аал-
а аъттыг медээчилерниң
ткан медээзинден Наадым-
жар хеме көөр дээш манаан
ун бүзүрели бүтпээн. Ужал
е келбээн! Азы ылап-ла
бе?

лды чыл эрткенде, 1938
дың июль 7-де болган Наа-
төгүлүг хүн болган. ССРЭ-
Тываже үш ЛИ-2 самолет
ул келген. Бирги ужал хеме-
е ТАР-ның Чазак даргалары
ар аас-кежиктиг болганнар.
ылгы Наадымның аът чары-
та 5 чыл улай чемпионнаан
-Кара эртип келген. Само-
ажуткаш, өөрзөн даргалар
-Карага «Аэроплан» деп
а тывыскан.

ываже ужулуп келген үш
олеттун бирээзин Чооду
спей башкарып келген. Ол
чылда Оренбургтун авиа-
илищезин улуг лейтенант

эргелиг дооскаш, 1943 чылда
майор эргени алган.

1937 чылда бирги тыва ужу-
дукчу дээрже үнген болза, ооң
салгакчылары 1941 чылдан
тыптып эгелээн. Дорту-биле
чугаалаарга, ол тыва дээрни
чагыраарының эгелекчизи бол-
ган.

Чүү-даа чок куруг ховуга Ки-
диспей Чооду, улусчу шеригниң
база кызылчыларның дуза-
зы-биле, ужул үнер болгаш
хонар дилиндекти, ангарны,
кывар-чаар чүүл складын бол-
гаш өске-даа самолетка херек
чүүлдерни туттурган. Олышкаш
ужудукчулар, бортмеханик-
тер, диспетчерлер, сөөлүнде
ужудукчулар курстарын ажит-
каш, боду башкылап турган.
Кидиспей Дагбаевич курстарга
белеткээн улусунуң эң терги-
иннерин 1939 чылда ССРЭ-
ниң ужулуга училищелерин-
че өөредип чорудупкан. 1941
чылда дөрт тыва ужудукчулар
Тывага көстүп келгени Кидиспей
Дагбаевичиниң канчаар-даа
аажок улуг ачы-хавыязы-дыр.
Тыва авиацияның тывылганы
ол.

Кидиспей Чооду 9-ла чыл
ужудукчу амыдыралында чеже-
ни кылган-дыр? Ол 1946 чылдың
декабрь 17-де аар аарааш чок
болган. Ужудукчу кыска назы-
нында ажил-ишке тергиин ынак,
бердинген кижиге чораан.

Тываның Чазак Баштыңы
Шолбан Валерьевичиниң ада-

иези, күш-ажылдың хоочун-
нары, өөредилге адырының
тергииннери Анай Балчыровна
биле Валерий Ховалыгович
Кара-оолдарның эгелекчи са-
налы-биле культура адырының
хоочуну Урана Биче-ооловна
Хертек, чогаалчылар Кара-Күске
Күнзекович Чооду, Александр
Сан-оолович Шоюн баштаан
хей-ниитичи, идепкейжи хоочун-
нар бирги ужудукчунуң чырык
адын мөңгөжидер сорулга-биле
ачы-дуза концерттери болгаш
ужуражылгаларны эрттирип
эгелээни онзагай.

Май 25-те Тес-Хем кожуунуң
төвү Самагалдай суурнуң Куль-
тура одаанга баштайгы ужу-
дукчуга тураскааткан ужура-
жылга болгаш ачы-буян кон-
церти дыка-ла солун эрткен.
Ол хемчеглерниң сорулгазы

В.К. Кара-оол.

— тес-хемчилерниң чаңгыс
чер-чурттуу, Тываның баштайгы
ужудукчузу Чооду Кидиспейниң
тураскаалын Кызыл хоорайның
аэропортунуң девискээринге
тургузары.

Самагалдайжылар-биле
ужуражылгага үстүндө бижээ-
ним хоочуннардан аңгыда
ужудукчунуң уруунуң уруу Ла-
риса Балдановна Натпит-оол,
эмчи Саяна Ойдул киришкен.
Олар чаңгыстап үнүп, тес-
хемчилерни Кызылга удавас
делегей чергелиг аэропортка
бирги ужудукчу, чаңгыс чер-
чурттуу Чооду Кидиспейниң ту-
раскаалын тургузарынга идеп-
кейлиг кижирин кыйгырганнар.

Тываның улустун артизи
Олег Сарыглар, Тываның ал-

дарлыг артизи, ыраажы
Вероника Чооду, «Саян»
ансамблиниң самчыла-
ры, Каа-Хем кожуунуң
культура ажилдакчы-
зы Арам Монгуш, Суг-
Бажы суурнуң уруг-
ларның «Арбай-Хоор»
бөлүү, «Аржаан» сту-
диязының ыраажылары,
Самагалдайның Культу-
ра бажының «Угулза»
танцы бөлүү дыка солун
концертти бараалгаткан.

Валерий Ховалы-
говичиниң «Хөөкүй бо-
дум» деп шүлүү, Анай
Балчыровна биле эмчи
Саяна Ойдултуң хөглүг-
баштак күүсеткени «Кө-
рүнчүк биле сарбашкын»
деп баснязы, «Бежен
чыл эрткенде» деп чап-
танчыг интермедиязы
көрүкчүлери каттыртып
хөглеткен.

ТР-ниң культуразы-
ның алдарлыг ажилдак-
чызы Урана Биче-оолов-
на Хертек номер аразында-ла
ужудукчунуң долчу намдарын
чонга таныштырбышаан, кон-
цертти чедимчелиг удуртуп-
башкарган.

Ужудукчунуң уруунуң уруу
Лариса Балдановна кырган-
ачазының дугайында сактыыш-
кынны чугаалааш, хоочуннарга,
концерттиң киржикчилеринге,
билет садып алган көрүкчүлерге
төрелдериниң мурнундан өөрүп
четтиргенин илереткен.

Тес-Хем кожуун чагырга-
зының даргазы Долбан Сам-
дан, Төлээлекчилер хуралының
даргазы Чодураа Донгак, ча-
гырга даргазының социал по-
литика талазы-биле оралак-
чызы Чейнеш Каржал олар
сценаже үнгөш, хоочуннарың
эгелээшкинин деткээн чылыг-
чымчак сөстөрүн илереткеш,
чаңгыс чер-чурттуунуң адын
мөңгөжидип турары дээш өөрүп
четтиришкин бижин хоочун-
нарга тывыскан. Самагалдайда

Тывага баштай келген самолеттар.

Чооду Кидиспей.

хуу сайгарлыкчы Вера Эрендей
өг-бүлезиниң мурнундан 5 муң
рубльди дузаламчы кылдыр
салган. Ниитизи-биле ачы-буян
концертинден 42 муң рубль
кирген. Шак мындыг хемчегни
кожуунуң сумуларынга база
эрттирерин Тес-Хем кожуунуң
удуртукчу даргалары чылган-
нарга дыңнаткан.

Могаг-шылаг чок бо хоо-
чуннарың буянның үүле-херээ
мооң-биле доозулбас, олар
мындыг чергелиг хемчегни
республиканың чамдык кожуун-
нарынга эрттирер сорулгалыг.
Ынчангаш эриг-баарлыг, биче
сеткилдиг кижилерни аңаа идеп-
кейлиг кижиринче кыйгырып
турарлар.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган
фото-чуруктары.

• Чооду КАРА-КҮСКЕ УЖУДУКЧУ КИДИСПЕЙ ОЛ

Үжен чылдар Пары кээрге,
Үүртенчиг медээ тараан:
«Үпчү боду тыва кижиге
Үстүү оран үнгөш келген».

Бурган чуртун эргээн кижиге
Буянның эр Кидиспей ол.

Арат-чонну эвилелдээш,
Аэродром, ангар кылган
Кайгамчык ол тыва кижиге
Кадрларны өөредип каан.

Ужал чүүлдүң таваан салган
Ужудукчу Кидиспей ол.

Төөгүнү иззээн оглун
Төрзөн чону утпаан, кагбаан:
Тулган чараш тураскаалды
Тудуп, сиилбип тургузуп каар.

Тыва черге ужал чүүлдү
Тывылдырган Кидиспей ол.

Ана Ойдул биле Анай Кара-оол басня күүседип тур.

Уругларның "Арбай-хоор" бөлүү.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

• Тыным болган тыва дылым

ЧУГАА-ДОМААВЫСКА КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУУЛУҢАР

Тыва чугаа-домакты шын чугаалаарының дугайында солуннар бижип, телевизорга чугаалап-ла турар-дыр бис. Тыва дылга тураскааткан байырлал хүнүн база Тываның Чазаның даргазы Ш. Кара-оол доктаадып үндүрүп каан болгай. Ам черле тыва кижиле дыл-домаанга харысалгалыг болур ужурлуг.

Бистер, тывалар, орус чон-биле кады чүс чыл хире чурттап келген болгаш, амыдыралывыста орус сөстөрни ажыглап турар болгаш, чугаавыста орус сөстөр дыка хей. Чүгле орус эвес, даштыкы сөстөр база бар. Культура, школа, телевизор, трактор дээн чижектиг орус сөстөрнү хүн бүрүдө ажыглап турар бис. Орус чүве ады-даа канчаар, боттарывыстың чингине тыва сөс-домаавысты орус дылче очулдуруп чугаалаарын соксадыр болза эки-дир. Телевизорга тыва дамчыдылга үезинде чалаткан ажылдакчы

улусту дыңнап ораарга, «уже», «именно», «вообще», «случайно» деп орус сөстөрнү чугаазынга холуй берген ораар боор-дур. Ол дээрге чугаа-домаанга кичээнгей чогуң болгаш аныяк-өскенге үлегер чогуң көргүзүп ораар ол-дур. Тыва чугаа-домак кончуг сайзыраңгай, байлак болгаш чечен-мерген деп бодаар мен.

«Уже» деп орус сөстү шуут ажыглавайн азы канчаар-даа очулдуруп болур-дур ийин. «Эрткен» дээн сөс-түр ол. Тыва чугаа-домак байлак болгаш ындыг сөстөрнү каш янзы кылдыр очулдуруп болур. Бо шаңгың аныяктары «старик» деп сөс тып алган. Хамааты кижиле дыңнаар болза, элчок болгай. Шору эртемниг, ажылдакчы оолдар безин «дегги ол старикаан» дижи чугаалаңыр-дыр. Боттары улгады бергеш, «стариктер» бис дээр бе? Тыва чугаавыска элчогу кончуг сөс-түр ол. «Кырган», «акый», «ашак» деп тыва сөстөрнү канчап уттулар болду.

Делегейде хамык чоннардан ылгалып турар байлаавыс – дыл-домаавыс, чаңчылдарывыс болганда, ону камнаар, шын ажыглаар ужурлуг бис. Чугаа-домакка чевен кижилер, Тываның шылгараңгай чогаалчылары Степан Сарыг-оолдун, Сергей Бюрбюнуң, Салим Сүрүн-оолдун болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын номчуур болза, чугаа-домаа сайзыраар деп бодаар мен.

Тыва чугаа-домакка болгаш парлалгага ажыглаары-биле чамдык орус сөстөрнү дыл эртемденнери тыва дылче очулдурга, Дээди Хуралга бадыладып каар болза кандыг ирги? Очулдураары шүүттүг азы очулдуртунмас орус чүве аттарын черле канчаар боор, ол-ла хевээр адаар апар бис. Тыва дылывысты камнаас, када-галавас, хүндүлевес болзувусса, тыва домаавыс чидип, төнүп каар. Өгбелеривистиң биске арттырып каан арыг тыва дыл-домаан черле утпайн, салгалдарга арттырар ужурлуг бис.

Сергей ИРГИТ.

Бай-Тайга кожуун.

Бай-Тал суур.

• Аныяктарга — шынарлыг дээди эртем

САДЫП АЛГАН ДИПЛОМНАР

Кандыг-даа сумунуң, кожуунуң сайзыралы, хөгжүлдөзү ооң бедик мергежил-диг, эртем-билиг, дуржулгалыг удуртукчу кадрларыннан хамааржыр ужурлуг. Совет Эвилели турар үеде удуртукчу кадрларның эртем-билиинче, оларның арга-дуржулганынче улуг кичээнгейни салып турган.

Мен баштайгы дээди эртемимни Новосибирск хоорайже үш ажы-төлүмнү сөөртүп алгаш, дөрт чыл дургузунда школаларга таңныылдап, кудумчу аштап, өөм ишти аштакчылап тургаш, политолог эртемни чедип алдым. Сөөлгү үеде солун-сеткүүлдерден номчуурга, чамдык албан черлеринин, ол хамаанчок сумуларның, кожууннарның кончуг харысалгалыг ажылдакчылары дээди эртемниг дипломнарын садып алган, хостуг ажылдап турган

боор-дур. Ындыг удуртукчулар чон-биле, аныяктар-биле канчап ажылдаарыл? Ол элчок-даа, ыядынчыг-даа чүве-дир.

А ажылчын мергежилдинг специалистери, ылаңгыя чолаачылар машина мунар эргезин та чеже кижиле садып ап турар, ону кым-даа билбес. ССРЭ үезинде диплом са-дар дугайында айтырыг кандыг-даа кижиниң сагыжынга безин кирбей турган чүүл-дур.

Тываның Баштыңының «Өгбүле бүрүзүңге дээди эртемниг уруг» деп кончуг чугула өөредилге төлөвилелин дипломнар садып ап турар удуртукчулар канчап амыдыралга боттандыраарыл? Аныяктарга «Дипломнардан садып алыңар» дээр бе? Харысалгалыг ажылдакчыларны ажылче депшидерде,

оларның эртем-билииниң дугайында документилерин шыңгыы хынаары чугула.

Сөөлгү чылдарда ТР-ниң айыыл чок чорук албан чери, Иштики херектер яамызы, прокуратура чери дипломнар садып ап турар чоруктарны илередип, тывар ажылдарны күштелдирип турары өөрүнчүг-дур. Ону ам-даа күштелдирери чугула.

Тыва чоннуң «Эртем чокта, эртен база дүн» деп уjur-уткалыг үлегер домаа бар. Ынчангаш ол диплом садар деп багай чаңчылдан чарлып, аныяктарывыска шынарлыг дээди эртем чедип алыр ажылдарны күштелдирер ужурлуг бис.

Оюн-оол АМЫРТАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Музур-Аксы суур.

• Доозукчу-1972

Кандыг-даа кижиниң ук-төөгүзү чер-чуртундан эгелээр. Тываның кайгамчык каас чурумалдыг булуңнарының бирээзи Шами. Ооң ортумак школының онгу класын 1972 чылда дооскан бирги доозукчуларының бирээзи мен.

Чамбы-дипти часкы бойдус чайгаар өөртүп, чодураалар, анай-хаактар чечектелип турда, быжыг билигнің аттестаттарын холга алгаш, мурнувуста делгем оруктун ажыттыганын билип турдувус. Бистерге, бирги доозукчуларга тураскаадып, чаңгыс чер-чурттууус композитор Анатолий Монгуш

«Чечек шыпкан чараш парк – Шами хемим Борбак-Ары» деп ырыны бижээн.

45 чыл эрте бергенде, үениң маңының дүргенин ам билип, чаңгыс классчы өөрүм-биле ыргак-дагыр, узун оруктарны канчаар эрткенивис сактып олур мен.

Кижиле бүрүзү салым-уузуңуң аайы-биле чоннуң чоон оруун эдерип, улуг чуртувустуң аңгы-

аңгы хоорайларынче эртем-ныпканнар. А чамдыктарывыс амыдыралдың аайы-биле улус-чоннуң ажыл-ижинге үлүүн кирип артканнар.

Наташа Ховалыг Тыва Республиканың экономика эргелинге кол бухгалтер болуп хей чылдарда ажылдаан. РФ-тиң хүндүлел бижи база Кызыл хоорайның 90 чылдаан оюнда «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Лиза Монгуш Москваның Щукин аттыг театр институтун дооскаш, амга чедир Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының артизи болуп ажылдап чоруур. Ол ТР-ниң алдарлыг артизи.

Вера Куулар, Людмила Куулар, Раиса Ондар, Вера Настыкова өөредилге шугумунда башкылап ажылдавышааннар. Олар база хей шаңнал-макталдарның эдилекчилери.

Биче-Кыс Хомушку респуб-

лика эмнелгезинде хүндүлүг эмчи. Виктор Ондар канчакчы эртемниг, ол Тываның бүгү-ле кожууннарынга ажылдап, көвүрүглер, бажыңнар кылып, хей-хей чылдарда тудугжулап келген. Кочажан Монгуш биле Владимир Куулар чон аргыштырып, бараан-сараан сөөртүр чолаачылар.

Дөртөн беш чыл иштинде амыдырал-чуртталганың хаттыг, чаъстыг шуурганнарын, өөрүшкү-муңгаралын күдүйгүже чүктөп чорааш, ам бо хүнде ажыл-ишчи ада-ие, кырган-ава, кырган-ача болуп чор бис.

Бистиң өөренип чораан үелеривис онзагай, кижиле бүрүзү аажок хүндүлээчел, эвилең-ээлдек турганын ам сактып ор мен. А бис база дыка бөдүүн, ыядычал, эртем-билигже чүткүлдүг чораан бис.

Тергиин эки өөренир эштеривис: Надежда Иргит, Сергей Күжүгет, Людмила Куулар, Раиса Ондар, Наташа Ховалыг, Алексей Монгуш, Валерий Монгуш

база Вера Куулар.

Уран чүүлге салым-чаяан-ныг эштеривис – Оля Иргит гитаралаар, ырлаар, ооң хоюг үнү айлаң-куштуу дег чүве. Александр Куулар сыгыртып-хөөмөйлээр. Биче-Кыс Хомушку биле Кочажан Монгуш кады ырлажы бээрге, ол чоок кавыда улустуң ыды чиде бээр ийик.

Нина Доңгак, Максим Монгуш, Зоя Доңгак, Павел Куулар база мен школаның тергиин спортчулары турган бис.

Викторина, олимпиадалар, комсомолчу хемчеглер, спортчу маргылдаалар, суббота санында танцы-сам кезээлери дээш чүнү болбас дээрл. Узун чапсар үезинде эдер-хааржак үделгези-биле вальс азы «Челер-ой» тевер бис. Оон аңгыда бажыңнарывыска ыяш хирээлеп, чарар, хемден суглаар, мал-маган када-рып, думаларывыс карактаар, онаалгалар кылып, дыка ховар номнарны ээлчеглежип номчуур дээш хостуг үе турбас, ынчал-

за-даа шуптузунга четти турган бис. Амгы үениң хөгжүм сайзырааны кедергей-дир. Дыг-даа болза аныяк-өскен өскээр чардыгарын кижиле ханмас чүве-ле-дир.

Бистерни кадыг, быжык мөзү-бүдүштүг кылдыр кижиле зиткен башкыларывыстың биче-ш-өөрүвүстүң көвей кезиниң «адының бажы эрте хоя бегени» дыка-ла харааданчы ынчалза-даа оларның чыраадынга мөгөйип, четтиргенин илередип чоруур бис.

Амыдыралдың делгем оруу-че бисти үдеп каан төрөзүн ша-лавис кезээде чылыг, чыраа турар-ла болзунам!

Өөредилге шугумунда үнү тел чок 38 чыл башкылап чоруу болганымда, амгы доозукчу са-галдарга бурунгаар чүткүлдү быжыг туруштуг, кандыг-да байдалга таварышкаш, «Кижиле мен» деп адын утпайн чорууру 1972 чылдың доозукчуларының мурнундан күзедим.

Вера ООРЖАН
хоочун башкы

ӨӨРҮНЧҮГ, ЧОРГААРАНЧЫГ-ДАА

Тыва чоннуң «Эки кылган ажыл – элел алдар» деп үлегер домаан Чөөн-Хемчик кожу Хайыракан сумузунуң ус-шеверлериниң, дарынының эгелеп, кылып чораан ажылы бад турар.

Ам бо үеде думам Николай Чачыр-оол аравыс-даа болза, Тыва Республиканың аът федерация мурнундан думамны «Хүндүлел бижи»-биле ша-Дириг чорааш, кылып чораан ажыл-ижин чоңу утпайн чоруурунга аажок өөрүп, чоргаарлары-ды Шынап-ла, аът чарыжын бистиң сумунуң дарга-эгелзэн чүве. Данил Саттың эгелзешкини-биле да-нар Николай Чачыр-оол, Олег Ооржак, Мерген Мо-Василий Кара-Сал, Роман Монгуш, Кенин Сат, Эре-дээш өскелер-даа аъттың дериг-херексели – чүген, ч-лар кылып эгелзэннер. Ол үеде бистиң суурувуска-эдилелдер кылыры дыка сайзырап, школачылар, аны-хөйү-биле бөлүгөжи алгаш, ол дериг-херексел-аажок сонургалдыг кылып турганнар.

1993 чылдың апрель 12-де аът чарыжын чүглө-ракан сумузунга эрттиргени шын чүве. Ынчан совхо-дүшпзэн, авам Данзык Иргит биле хеймер думам-чыр-оол Эрес совхоз хою кадарып, хавак кырынга ча-турганнар. Чарыш аъттарын Биче Мойналыктан-Мойналыкче чарыштырып турарын дүүнгү хүн-биле да-сактыр-дыр мен. 1994, 1995 чылдарда улаштыр-ула-сумуга эрттирген соонда, 1996 чылдан эгелеп ко-деңнелинге болуп турар апарган.

Бир-ле дугаар болуп эрткен кожуун чергелиг аът-жыңга 1-ги чери 8 мөңгүн, 8 хола чүген, чуларлар-шаңнаанын кожуунуң аътка ынак чылгычы оолдары-тырлар. Оон аңгыда Владимир Ондар болгаш өскелер-боттарының дириг мал-маганы-биле шаңнап турга-Ынчан кожуунуң аът федерациязының даргазы Вал-Тас-оол турган.

Аът чарыжын Чөөн-Хемчик кожуунуң он сумузу де-жи, эки органастап эрттиргеш, республика деңгел-үндүрген. Амгы үеде бо чарыш улам сайзырап, Тыва-кожууннары ээлчеглежи эрттирип турарынга дык-өөрүүр-дур мен. Алызы барып тыва аъттар бедик дең-үнүп, өзүп-көвүдээр дээрзинге идегел улуг.

Республика чергелиг аът чарыжын Бора-Булак-зунда эрттирип турары уjur-уткалыг. Чүге дизе чары-үндезилекчилери, эгелекчилери Хайыраканчылар, Ч-Хемчик кожуунуң бүгү чоңу болгай.

Ынчангаш бо чылын аът чарыжын органастап эрт-ген Кызыл хоорайның болгаш Би-Хем кожуунуң бүг-нунга, ТР-ниң аът федерациязының даргазы Таймир Са-ларга база Чөөн-Хемчик кожуунуң аът федерациязы-даргазы Артур Делгер-оолга Чачыр-оол Николайның-санныг төрелдериниң, өөнүң ишти, ажы-төлүнүң мурну-четтиргенивис илередип, черге чедир мөгөйдивис.

Чечекмаа ЧАЧЫР-О

Чөөн-Хемчик кожу

ЧАҢГЫС КЛАССЧЫ ӨӨРҮМ САКТЫП

лика эмнелгезинде хүндүлүг эмчи. Виктор Ондар канчакчы эртемниг, ол Тываның бүгү-ле кожууннарынга ажылдап, көвүрүглер, бажыңнар кылып, хей-хей чылдарда тудугжулап келген. Кочажан Монгуш биле Владимир Куулар чон аргыштырып, бараан-сараан сөөртүр чолаачылар.

Дөртөн беш чыл иштинде амыдырал-чуртталганың хаттыг, чаъстыг шуурганнарын, өөрүшкү-муңгаралын күдүйгүже чүктөп чорааш, ам бо хүнде ажыл-ишчи ада-ие, кырган-ава, кырган-ача болуп чор бис.

Бистиң өөренип чораан үелеривис онзагай, кижиле бүрүзү аажок хүндүлээчел, эвилең-ээлдек турганын ам сактып ор мен. А бис база дыка бөдүүн, ыядычал, эртем-билигже чүткүлдүг чораан бис.

Тергиин эки өөренир эштеривис: Надежда Иргит, Сергей Күжүгет, Людмила Куулар, Раиса Ондар, Наташа Ховалыг, Алекс-ей Монгуш, Валерий Монгуш

база Вера Куулар.

Уран чүүлге салым-чаяан-ныг эштеривис – Оля Иргит гитаралаар, ырлаар, ооң хоюг үнү айлаң-куштуу дег чүве. Александр Куулар сыгыртып-хөөмөйлээр. Биче-Кыс Хомушку биле Кочажан Монгуш кады ырлажы бээрге, ол чоок кавыда улустуң ыды чиде бээр ийик.

Нина Доңгак, Максим Монгуш, Зоя Доңгак, Павел Куулар база мен школаның тергиин спортчулары турган бис.

Викторина, олимпиадалар, комсомолчу хемчеглер, спортчу маргылдаалар, суббота санында танцы-сам кезээлери дээш чүнү болбас дээрл. Узун чапсар үезинде эдер-хааржак үделгези-биле вальс азы «Челер-ой» тевер бис. Оон аңгыда бажыңнарывыска ыяш хирээлеп, чарар, хемден суглаар, мал-маган када-рып, думаларывыс карактаар, онаалгалар кылып, дыка ховар номнарны ээлчеглежип номчуур дээш хостуг үе турбас, ынчал-

за-даа шуптузунга четти турган бис. Амгы үениң хөгжүм сайзырааны кедергей-дир. Дыг-даа болза аныяк-өскен өскээр чардыгарын кижиле ханмас чүве-ле-дир.

Бистерни кадыг, быжык мөзү-бүдүштүг кылдыр кижиле зиткен башкыларывыстың биче-ш-өөрүвүстүң көвей кезиниң «адының бажы эрте хоя бегени» дыка-ла харааданчы ынчалза-даа оларның чыраадынга мөгөйип, четтиргенин илередип чоруур бис.

Амыдыралдың делгем оруу-че бисти үдеп каан төрөзүн ша-лавис кезээде чылыг, чыраа турар-ла болзунам!

Өөредилге шугумунда үнү тел чок 38 чыл башкылап чоруу болганымда, амгы доозукчу са-галдарга бурунгаар чүткүлдү быжыг туруштуг, кандыг-да байдалга таварышкаш, «Кижиле мен» деп адын утпайн чорууру 1972 чылдың доозукчуларының мурнундан күзедим.

Вера ООРЖАН
хоочун башкы

Чылдар болгаш
кижилерСАЛГАЛДАРЫ
САМЧЫЛААР

Көкөн Салчаковна Чаян-Кызылдың башкы ин-тудун дооскан соонда 3 чылдан эгелеп Ак-Довурактын №2 ортумак садына тыва дыл, чон башкылап, баштайгы ажилчы базымнарын алаан.

1965 чылда Ак-Довурактын туттунган №1 ортумак сады ажиттынарга, депутаттарының хоо-совединиң өөредилге ишиниң шиитпири-биле Салчаковнаны тыва дыл, эртемнерин башкылаа-ры шилчиткен. Башкының дептеринде оон өске мел чок. Ол бо школага чылдан эгелээш назы-хары хундүлүг дыштанылга-га ажылдаан.

Социализм үезинде күш-бир дугаар ээлчегге тур-башкылап ажылдан-хай-ниити ажылдарын-ерле чыда калбас. Ын-школа бүрүзүнге партия, комсомол организациялары чап, агитация-суртаал-дарын углап, баштап тур-дон аңгыда профэвилел, женер чөвүлелдериниң, партияларның ажылынга киржир апаар. Ындыг-даа өг-бүлө ажылынга четти-жи-төл кижизидилгезин-ниң шыңгыы негелдезинге-ге чорудуп келген. Көкөн-ковнаның ол үеде башкы-кылынга болгаш хей-ниити-дарынга эгин кожа кады-чал чораан эштери Сесин-аятыевна, Айлаң Кылын-на, Зоя Сагдыевна болгаш-даа башкылар ол үениң-тирикти, башкарыкчы-партияның айтышкынын-чок күүседип, аныктар-гер-чижээн көргүзүп чо-ар.

Чүлүг совет күрүне хе-н кризиске таварышкыш, экономиказы хоозурап, көзүлдүр-ле өзүп, сай-олурган ажил-агыйлар, илгелер, «Тыва даг-дүгү»-наттан эгелээш буурап, рап дүшкенинге Көкөн-ковна дыка-ла хомудаар.

Чүлүг башкым Көкөн Сал-ча хей-ниити ажылдары-н чергелештир кожунун-н башкыларының хей-аттыжышкынын 20 ажыг-гүзунда удуртуп ажил-Ассоциацияның ажылын-күлээдип тура, анык киж-и аңар, силерге бүзүрээр-чугаалаанын ам-даа ут-ор мен. Хоочун башкының-елин шыныдып, тыва-ашкыларының хей-ниити-зациязын 15 чыл удуртуп-ааш, оон чайлаар харык-ес, назы чедип пенсия-хундүлүг дыштанылга-ге. Көкөн Салчаковнаның-каан херээн салгалдары-ти-биле уламчылаар-инге бүзүрээр мен.

Валентина ХОВАЛЫГ,
улус өөредилгезинин
хоочуну.

Аас-кежик ажи-төлде. Шынап-ла, ажи-төл – амыдыралдың чечектери. Бичии кижиниң бир-ле ду-гаар кижизиттинип, өзүп, медресе келир баштайгы «уязы» — уруглар сады. Ак-Довурак хоорайның «Адыгжыгаш» уруглар са-дында 3-кү ортумак бөлүктө 27 уруг бар. Ада-иезинден аңгыда бичии чаштар баш-кылары база эш-өөрүнге чаңчыкканындан, дышта-ныр хуннерде сактыжып, «Адыгжыгашынче» келик-сей бээр чөп.

Ук бөлүктүн кижизидикчи башкылары Алла Анай-оолов-на Ооржак, Алефтина Ондар-овна Сүге база Уяна Никола-евна Бады-оол тускай план езугаар кижизидилге ажылын чогуур деңгелде чорудуп тур-ар. Чижээлээрге, «Шагаа» байырлалын эрттиргени солун. Башкыларның уругларга бичии-зинден тура, тыва улустун чаа-гай чаңчылдарын, езулалдарын таныштырып, улустун аас чогаалы-нга хамааржыр ыры, кожамык, үлгөр домак, чечен сөстер, дүрген чугаалар, тоолдар, тывы-зыктарны чедимчелиг өөредип турарын, Шагаа таварыштыр эрттирген байырлалдан ада-иелер эскерген.

Россияда чарлаттыган эко-логия чылынга хамаарыштыр, ажи-төлдү бойдуска болгаш дириг амытаннарга хумага-

"АДЫГЖЫГАШТЫҢ" ЧАПТАНЧЫГЛАРЫ

лыг болурунга кижизидип, хай-гааралдар кылып, чылдың дөрт үелериниң өскерилгелерин – күс, кыш, час, чайны бичии чашта-рывыска ылгап билир кылдыр өөредип турар. Башкыларның бойдус темазынга хамаарыштыр чуруктарны чурудуу, ырылар база шүлүктөри доктааттырып, уругларның дыл-домаан, чугаа-зын сайзырадып турары онзагай.

Чаштарның чурттап турар бөлүктүн дериг-херексели на-зы-харынга таарышкан, арыг-силиг, делгем. Ойнаарактар база уругларның сайзыралынга эргежок чугула чүүлдер чет-челеттинген. Эстетиктиг база күш-ажылга кижизидер сорулга-

биле өрзөл үнүштерин бөлүк иш-тинде тараан. Янзы-бүрү чараш чечектер болгаш ногаа аймаа, согуна, редисти соңга караанга олурткаш, уругларга суггартып, ажаадып турар. Өстүрүп алган согуна, редизи-биле салат кы-лып чип турарлар.

«Адыгжыгаш» уруглар сады-ның 3-кү бөлүктүн ажылдакчыла-ры девискээриниң чаагайжыдыл-газынга идепкейлиг киришкеш, эң-не чараш чечектерни өстүргени дээш, 1-ги черге төлөптүг болган. Оларның шаңналы – улуг хем-чээлдиг телевизор.

Бөлүктүн чедиишкени ада-иелерниң деткимчезин-ден дыка-ла хамааржыр. Ажи-

төлүнүн өзүлде база кижизи-дилгезинге сонугалдыг, ха-рысгалгалыг анык адаларны демдегледип каары чугула. Кыжын Ак-Довуракка кылын хар чаган уржундан, адалар Артыш Хер-тек биле Тоорук Иргит садтын девискээрин аштажып, Чаа чыл байырлалын уткуштур дош-биле чараш дүрзүлери сиилбип кылган. Иделкейлиг ада-иелер башкыларның чымыштыг ажил-ининге дузалыг болур дээрзи чугаажок.

Бөлүктүн башкылары Ак-Довурак хоорайның Өөредилге эргелелиниң чарлаан янзы-бүрү мөөрейлеринге уругларын удаа-дараа идепкейлиг кириш-тирип турар. Республика черге-лиг «Чалгынның өңүктөр» деп шүлүк мөөрейинге 2 харлындан тура, (хоорай иштинге) Селенга Хертек ийи чыл улаштыр че-дидишкенин киржип, шаңналдыг черни алганы башкыларынга болгаш ада-иелеринге өөрүнчүг болган.

Бүгү-делегейиниң Уруглар камгалалының хунун таварыш-тыр чаштарывыс кадык-шыырак, омак-хөгүлүг өзериң, «Адыгжы-гаш» садывыс ам-даа улам сайзыраарын ада-иелерниң мурнундан күзедим.

Олесья ТЮЛЮШ,
Ак-Довурак хоорай.

• Баштайгыларның бирээзи

ХОВАР САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ

Апрель айның төнчүзүн-де Бай-Хаак суурнуң А.Б. Сагды аттыг Култура ба-жыңына Тыва АССР-ниң културазының алдар-лыг ажылдакчызы, дээди чергениң самчызы, чырыт-кылыг хевир-дүрзүлүг, бе-дик мөзү-бүдүштүг, чонунуң ынак артизи, мерген-угаан-ныг өгбевис Андрей Бег-зиевич Сагдының чырык адынга тураскааткан "Сет-килдеривиске кезээ мөң-геде уттундурбас" деп сак-тышкын кезээзи болган.

Тыва улустар шаанда өг-бүледен кандыг-бир салым-чаяанныг кижини үнүп кээр, бо кижини бойдустан чаяаттыган азы кандыг-бир кижиниң ызы-гуурун салгаан дириглер. Ол, шынап-ла, шын боор. Ындыглар-га бистиң чаңгыс чер-чурттууус, өгбевис Андрей Бегзиевич Саг-ды хамааржыр. Бойдустан чаяап-кааны ол боор, оон ада-иези самнап чорбаан, бөдүүн тыва араттар. Ол испан, венгер, цы-ган танцыларны кончуг дүрген хевирлерге самнап, лириктиг (шөөр), калбак беларус, украин самнарны эң-не онзагай кылдыр танцылаар езулуг ховар салым-чаяанныг. Тывага 12 харлындан тура 60 харга чедир танцылааш, рекордту тургускан самчы. Оон ады бүдүн Тывага алдаржып, «Тыва АССР-ниң културазының алдарлыг ажылдакчызы», «Дээ-ди чаданың самчызы» деп хун-дүлүг аттарның эдилекчизи болган. Тываның танцы-сам та-лазы-биле үндезилекчилериниң бирээзи.

Концертти Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады, дээди өөредилге чериниң эртем доцентизи, уран чүүлүн алдарлыг ажылдак-чызы Анатолий Серен ажит-кан. Сактышкын концертке

Андрей Бегзиевичиниң кады төрзөн думалары: ТР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы, Кызыл хоорай-дан Дадар Бегзиевич Оюн, думалары-биле кады, Андрей Бегзиевичиниң өөнүн ишти Тыва АССР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы Клара Чамыяновна Сагды суглар хундүлүг аал-чылар болуп келдилер. Кон-цертке РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустун артизи Сиин-оол Лакпаевич Оюн, РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустун артистери: Анна Оюновна Ши-рин-оол, Анзат Шожал-Доржу-евна Куулар, ТР-ниң алдарлыг артистери: Алексей Мөңгеевич Оюн, Титов Комбуевич Санчат база кожунунуң бот-тывынгыр артистери аян-ырыны, танцы-самны көргүстүлөр. Улусчу чо-гаадылга бажыңының ажылдак-чызы Дарый Сарыглар Андрей Бегзиевичиниң өөнүн ишти Клара Чамыяновнага чылыг сөстөрүн чугаалааш, Хундүлел бижики сөңнеди.

А.Б. Сагды 1927 чылдың апрель 22-де Кочетов сумузу-нун Межегейге бөдүүн араттар Ку-дукай, Ишима Оюннарның 8 ажи-төлүнүн дун огу болуп төрүттүнген. Ол 1939 чылда Бай-Хаак школазынга өөрени берген. Өөренири шыырак дээр-зин башкылар эскергеш, 1942 чылда Кызыл хоорайже 4 класс-ка турда өөредип чоруткан. Ол үеде тыва театр студия-зынга Москва хоорайдан хей-санныг башкылар тыва чонну култураның аңгы-аңгы адыр-ларынга өөредип-биле келген. С. Булатов ниити ыры, вокал ыры кеззэн башкарып келген. Сцена уран чүүлүн Иван Яков-левич Исполнев удурткаш, ши

артистериниң төрзөн башкызы болу берген.

Ол үеде тываларның куль-туразынга чүгле ыры-хөөмей, сыгыт, каргыраа, тыва хүреш непереп турган. А танцы-сам-ны кым-даа ойнавайн чораан. Ынчалза-даа оон чамдык адыр-лары турган болбайн аан: тыва хүрешке ээр куштун хевирин өттүнүп самнаар, хамнар дүңгүр сокканда танцылаан дег шимче-нир болгай.

База бир Россияның билдин-гир хореография башкыларының бирээзи Анатолий Василье-вич Шатин. Ол үеде Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунга (амгы үеде «Тыва үндезин куль-тура төвү») Тывага эң-не улуг Шагдыр-Сүрүң Оюн аттыг клуб ажилдап эгелзэн. Чогум тыва театр оон мурнунда-ла 1935 чылдың март 25-те тургустун-ган. Тывага күрүне эргелелиниң бажыңнарындан бир дугаар «Шагдыр-Сүрүң клубу» деп тыва кижиниң ады-биле адаан. Ол үеде эгелеп Тывага танцы-сам коллективтери сайзырап, кал-баа-биле ажилдап эгелзэн.

Андрей Сагды хореография школазының (балет класының) баштайгы доозукчуларының бирээзи. Оон-биле кады хорео-графия салбырынга: Наталья Ажымаа-Рушева, Сайхоо Мон-гуш, Екатерина Кыдай, Фаина Дубовская, Николай Кысыг-бай, Галина Бады-Сагаан олар өөренип дооскан. Оларның-биле кады Андрей Бегзиевич тыва театрга болгаш Тываның на-ционал култууразына самны хөгжүдериңге улуг салдарны чедирип, сайзыраткан.

Андрей Бегзиевич өөнүн ишти Клара Чамыяновна-биле кады 52 чыл иштинде кады-кожа,

оглун, кызын төлөптүг кижилер кылдыр кижизидип, аас-кежиктиг чурттап келгеннер.

Тыва чоннуң болгаш Таңды кожунунуң хундүлүг өгбөзи Андрей Сагдының салгалчыла-рынга чаңгыс Кочетов суурдан РФ-тиң, Тыва АССР-ниң алдар-лыг артизи Донгак Монгуш, ТР-ниң алдарлыг артистери: Көжер-оол Оюн, Алексей Оюн база өзүп олурар самчы, Күрүнениң Саян ансамблиниң артизи Кежикмаа Ооржак хамааржыр.

Сактышкын кезээзинге кө-рүкчүлөргү чаңгыс-ла хомудаан чүүлү — кожунуң даргаларының аңаа киришпейн барганы болган. Бодум безин эпчоксунуп олур-дум. Бир талазында кожунуң салым-чаяанныг алдарлыг кижизинге хундүткел чогун илереткен. Кызыл хоорайдан безин алдарлыг улус кээп, чайы чок-даа бол-за, А.Б. Сагдының сактышкын кезээзинге кирип турда, суурдан бистиң даргаларывыс келбеске кижини кайгаар. Кажан черле чурум-га өөренир даргалар чүве. Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр деп тыва улустун ханы ут-калыг үлгөрү домаа бар. Ол кончуг шын. Бистиң кожунуңуң даргала-рынга ол дорт хамааржыр.

Бай-Хаактын клубун А.Б. Саг-ды кылдыр адаан турган, ынчан-гаш дөргүл-төрели оон мрамор-биле кылып каан чуруун клубтун даштында чаартып аскан. Сак-тышкын концертинин соонда оон төрөлдери ырак-чооктан келген аалчыларны «Авырал» кафезинче чалааш, шайлап, сактышкыннарны улаштыр аңаа хөөрежи чугаалашканнар.

Сергей ОЮН,
күш-ажылдың хоочуну,
полицияның курлавырда
полковниги.

«Бичии фея-2017»

ТИИЛЕКЧИ — АНАСТАСИЯ

Июнь 1—Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге уткуштур май 27-де Енисей аттыг культура бажыңыга 7-11 харлыг кыс уруглар аразына чыл санында болуп турар «Бичии фея-2017» деп мөөрей болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 8 уруг киришкен.

Мөөрейниң шаңналдыг черлерин алган уруглар — «Көрүкчүлерниң сонургалы» номинацияга Кызылдың №8 школадан Милана Хомушкун, «Эң-не күштүг мисс» деп номинацияга база-ла ол школадан Угулза Ооржак, «Салым-чаянныг мисс» деп номинацияга Кызылдың №11 школадан Дарина Артына, «Эң ээлдек мисс» — Элана Лопсан болганнар. «Вице-Мисс бичии фея» Алтея Хомушкун, платье-мөөрейинге Анна Жуланова тергидээн. «Бичии мисс фея-2017» деп дээди аттыг эдилекчинге Анастасия Санаа төлөтпиг болган.

Бистиң корр.

Арга-арыгга камныг болуул

ТӨТЧЕГЛЕКЧИГЕ ӨРШЭЭЛ ТУРБАС

16 дытты чөпшээрел чокка кескен төтчеглекчини шииткен.

Улуг-Хемниң кожуун суду Альберт Ооржакка хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 260 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунктузун езугаар (арга-арыгның өзүмнерин улуг хемчээлге хоойлуга чөрүштүр кескени) буруудаткан шииткелди үндүргөн.

Ооң чылдагааны—2016 чылдың июльда Ооржак дээрзи «Шагаан-Арыг арга-арыг чери» күрүнениң казна албан чериниң Хайыракан арга-арыг девицкээринге чорааш, чаа өзүп оорар сибири дыдын моторлуг хирээбиле 16-ны ужуруп алган. Ындыг арга-биле ол төтчеглекчи Арга-арыг фондузунга 140 муң рубль түнүг когаралды чедирген.

Буруудаткан таланың киригени бадыткалдарны суд сайгаргаш, Ооржакка хамаарыштыр буруудадышкын үндезиниг деп түнелди үндүргөн. Ооң хосталгазын бир чылга казып, шенелдеге шииткеш, ийи чылда хыналдага турар деп түнелди үндүргөн. Оон аңгыда Альберт Ооржакка чедирген когаралы—139 муң 986 рубльди төлөттирер болган.

Шииткелге хамаарыштыр судтаттырган кижиге хомудаваан, ол күштүг болуп кирген.

Игорь ОЮН, Тыва Республиканың прокуратуразының килдис прокурору.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

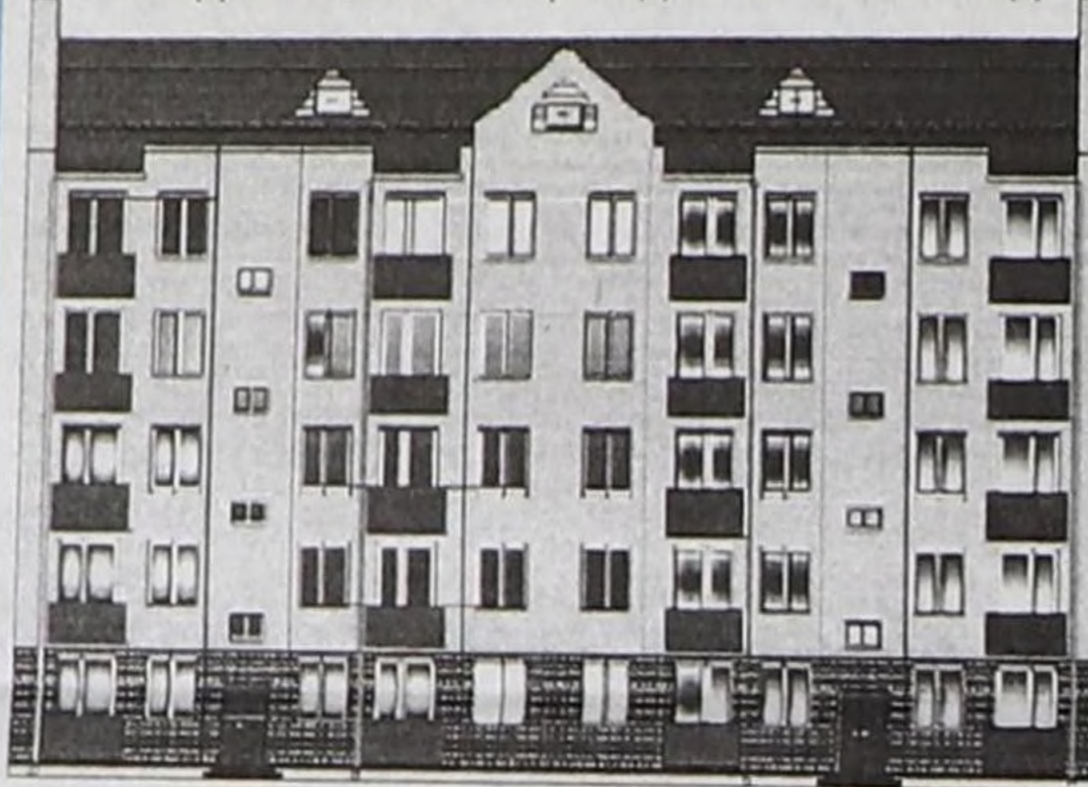
Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи; Раб.тел.: 2-32-59,
- Кыштаг для чабанских стоянок; 3-20-64 факс: (39422)
- Градостроительный план 2-32-59
земельного участка; сот.: 8-923-265-1028,
- Перепланировка и реконструкция guppsbrt@mail.ru
домов и квартир.

Өл ааржы (божа) хүлээп ап тур бис.
Харылзажыр тел: 8-923-385-4535.

ООО «Энергострой» предлагает квартиры в новом пятиэтажном многоквартирном жилом доме, расположенном по адресу: г. Кызыл, ул. Дружбы, 1/2.

ВВОД В ЭКСПЛУАТАЦИЮ ДЕКАБРЬ 2016 ГОД

1-комнатные площадью от 36,0 м²

По вопросам приобретения обращаться

ООО «Энергострой»
г. Кызыл,
ул. Колхозная, 2 «А».
тел: 8-929-358-18-00

телефон/факс
(39422) 4-85-29

Сайт: www.enst.pro

Email: energostroy-
kyzyl@yandex.ru

"Эки чүүлдер мурнувуста"

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскаадып база Кызыл хоорайның хамаатызының ниитижи, бот-идекейжи чаагай-чоруу база Кызыл хоорайның өскүс уруглар бажыңында чурттап турар ада-иези чок өскүс чаштарга деткимче көргүзүр дээш, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хандырылга яамызының аныяк специалистер чөвүлели "Эки чүүлдер мурнувуста" деп ачы-буян концертти организаастап эрттирер. Болур чери: Кызыл хоорай "Улусчу чогаадылга бажыңы" Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46. 2017 чылдың июнь 4-те 17.00 шакта. Концерттин кол сорулгазы ниитилелге болгаш өг-бүлөгө уругларның өскүс артар чоруун болдур-базы-биле чонну хаара тудар. Концертке чыгдынган акшаны "Саянская благодать" санаторий-курортче путевкалар

Цель
благотворительного
концерта – сбор
денежных средств
на приобретение
путевки в Саянскую
благодать для
детей-сирот

Благотворительный концерт

«Лучшее впереди»

при поддержке МРО
ХКБ г.Кызыл
«Прод.эконом.информ.»
г.Кызыл

Цена билеги:
300 руб.

4 июня 2017 г.
в ДНТ
17:00

ЧАРЛАЛ

Бора-Тайга орту
лазын 1977 чылда
доозукчуларны 2017-
июнь 22-де, эртен
шакта суурувуска ч
чарлап тур.

Экология чылынд
чараш Сүт-Хөлү
туризм маршруду
келирин дыңнадып
Дадывыры 2000 а
Бо номерже 90
рыштыр шилчидип
8-923-550-2793.

Харылзажыр телеф
8-929-314-284
8-923-550-279

ОБЪЯВЛЕН

Администрация се
поселения сумон Нар
Эрзинского кожууна
лики Тыва объявля
курс на замещение
ной должности заме
председателя админис
сельского поселения
Нарынский Эрзинско
на Республики Тыва.

Документы от канд
принимаются с 01 по 2
2017 года с 11 часов
часов по адресу: Респ
Тыва, Эрзинский кож
Нарын, ул. Чаа-Суур,
кабинет председате
нистрации сумона.

Дата проведения
са: 21 июня 2017 года
часов.

С условиями кон
положением о прове
конкурса можно ознако
на официальном сайт
naryn.ru

Тел: 8-929-314-3388

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14862 экз. Үндүрүлгениң тиражы:

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харыл-
заа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы (х.к.т. С.Ө.Ооржак) – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы,
С.С. Кузугет) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлав
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 13-
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында —
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоны

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында —
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоны